

ΠΡΟΣΠΕΛΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΤΟΧΑΣΜΟΥ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΝΟΜΙΑΣ¹

«Ἡ ὥρα τοῦ Herder στὴν Ἑλλάδα!»! Θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἀμέσως ὕστερα ἡ ἔννοια αὐτή. Στὸ μεταξὺ θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω κάτι σχετικὸ μὲ τὶς προϋποθέσεις τῆς ἱστοριονομίας, γενικά, καὶ εἰδικὰ στὴν Ἑλλάδα. Εὐνόητο εἶναι ὅτι ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας ἐκφράζει τὴν συνάντηση δύο ροπῶν: φιλοσοφία καὶ ἱστορία· αὐτὴ ἡ φρικίαση, ὅταν γυρίζει ὁ ἱστορικὸς ἄνθρωπος τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω, καὶ νιώθει ὅτι πέρα ἀπὸ κάθε βίωση εἶναι δεμένος μὲ τὴν μακρὰ σειρὰ τῶν γενεῶν, ἡ ὁποία σὲ ἓνα ποσοστὸ τὸν προσδιορίζει· κι ἀκόμη, ἡ θέλησή του νὰ βρεῖ πῶς γίνεται αὐτὸς ὁ προσδιορισμὸς, καὶ σὲ τί στοιχεῖα ἐκτείνεται. Τέτοια εἶναι ἡ στιγμὴ τῆς ἱστοριονομίας· ὡστόσο, πρὶν προχωρήσουμε, ἴσως εἶναι σκόπιμο νὰ ἔχουμε μία παρατήρηση ὑπόψης μας, γιατί θὰ μᾶς χρειασθεῖ στὴν συνέχεια τῆς μελέτης μας: τὸ πῶς προσδιορίζουν τὸν ἱστορικὸν ἄνθρωπο τὰ περασμένα του, καὶ ὡς πρὸς τί, εἶναι ἔννοιες καὶ ρευστὲς πολὺ, καί, ἐπίσης, ἀμφιδύναμες. Ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς, ἀργά, ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος ἔχει κιόλας δείξει ποῦ ἄγεται μὲ τὴν συγγραφὴ τῆς Ἱστορίας του, τὸν κατηγορεῖ ὅτι «μεταχειρίζεται τὴν ἱστορίαν ὡς ἀποδεικτικὸν μέσον ἰδιαιτέρου θέματος» (1868). Δύο κόσμοι ποῦ συγκρούονται, ὥσπου νὰ βρεθεῖ τρόπος νὰ βαδίσουν παράλληλα, εἴτε, καί, τελικά, νὰ φθάσουν, ἔστω καὶ μὲ κάποιες ἀβαρίες, ὄχι πάντοτε ἀμοιβαῖες, στὸν συγκερασμό: ἡ πίστη στὴν ἐπιστήμη, ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς, καὶ ἡ πίστη σὲ ἄλλες ἀξίες.

Ἔτσι, ὁ αὐστηρὸς τιμητὴς τοῦ Βυζαντίου, δείχνει, ὑποδηλώνει τὸν δίσημο χαρακτήρα τῆς ἱστοριογραφίας: ὁ ἱστορισμὸς μπορεῖ νὰ ἐκφράζει τὴν θέληση ἑνὸς ἀτόμου, ἑνὸς συλλογικοῦ σώματος, ἑνὸς λαοῦ, νὰ ἀκολουθήσει τὸν δρόμο τὸν ὁποῖο τοῦ ἔχει χαράξει ἡ ἱστορία· ἀλλὰ μπορεῖ καὶ νὰ χρησιμοποιηθεῖ «ὡς ἀποδεικτικὸν μέσον ἰδιαιτέρου θέματος», δηλαδή ὡς ἐπιχείρημα, ὡς αἰτιολογικὸ μιᾶς πορείας σὲ κατευθύνσεις τῶν ὁποίων τὸ σκεπτικὸ βρίσκεται ἄλλοῦ. Ἡ ἱστορία, ὡς ἔννοια καθαυτὴν εἴτε ὡς περιεχόμενο γνώσεων, εἶναι γεμάτη ἀπὸ βαριᾶς συναισθηματικὲς συνδηλώσεις, σὲ τέτοιο βαθμὸ συνυφασμένες μὲ τὸ ἀρχικὸ τῆς νόημα, μὲ τὴν ἀπλή, δηλαδή ἔννοια τῶν γνώσεων τῆς διαχρονίας, ὥστε πολὺ συχνὰ νὰ δυσκολευόμαστε νὰ διαστείλουμε τὶς ἐπιμέρους συνδηλώσεις καὶ νὰ διακρίνουμε τὴν φανερὴ, συνειδητὴ ἢ ἀσύνειδη θέληση ποῦ μέσα ἀπὸ τὸ σύνολο πλέγμα ὁδηγεῖ τὸν ἱστοριογράφο, τὸν θεωρὸ τῶν ἱστορικῶν φαινομένων, πρὸς τὸν ἓνα ἢ πρὸς τὸν ἄλλο σκοπὸ.

Γιὰ τοῦτο νομίζω σκόπιμο, κάθε φορά ὅπου βρισκόμαστε ἐμπρὸς σὲ ἀντίστοιχα φαινόμενα, ἐξαρτημένα, δηλαδή, ὅπωςδήποτε, ἀπὸ τὴν παντοδυναμία τοῦ ἀνθρώπινου θυμικοῦ, νὰ προσφεύγουμε προκειμένου νὰ ἐπιδιώξουμε τὴν ἐρμηνεία τους, στὸν κανόνα τῶν πολλαπλῶν αἰτίων: πολλά, καὶ ποικίλα, εἶναι τὰ σύνδρομα αἰτία, ποὺ ὀδηγοῦν πρὸς τὴν ἐπιδίωξη τοῦ σκοποῦ· συνισταμένη διαφόρων, διαφορετικῶν δηλαδή, δυνάμεων ὀδηγεῖ πρὸς τὴν ὅποια ἀπόφανση τοῦ τύπου αὐτοῦ. Ἄν προσέξουμε μάλιστα, γιὰ νὰ πλησιάσουμε, ξανά, περισσότερο στὸ θέμα μας, διαπιστώνουμε μὲ ἀξιόλογη σταθερότητα, ὅτι ἡ τροπὴ κατὰ καιροῦς, τῶν συλλογικῶν σωμάτων πρὸς τὴν ἱστορία, εἶναι κανονικὰ τεκμήριο ἀξίων λόγου μεταβολισμῶν ποὺ παρατηροῦνται μέσα στὰ σώματα αὐτά: ἄλλοτε, ἀπλῶς, φυγὴ, ἄλλοτε συσπείρωση γύρω σὲ ἓνα ἰδανικό, ἄλλοτε γαλβάνισμα συνειδήσεων.

Γιὰ νὰ πορευθεῖ, λοιπόν, ὁ ἑλληνισμὸς πρὸς τὴν ἱστοριονομία, ἔπρεπε νὰ ὑπάρξει μία ἔξαρση τῆς ἱστορικῆς ἀνησυχίας. Κάποτε ὁ Νεόφυτος ὁ Κανσοκαλυβίτης ἀρνήθηκε νὰ συμμορφωθεῖ μὲ παράκληση τῶν μαθητῶν του, γιὰ νὰ διδάξει τὸν ἐπιτάφιο τοῦ Λυσία: ἐξήγησε ὅτι μία τέτοια διδασκαλία προϋπέθετε καὶ γνώσεις ἱστορικές, τῶν ὁποίων εἶταν στερημένος· τὸ ἀποτέλεσμα ἐστάθηκε νὰ προτείνει νὰ διδάξει τὸ κείμενο κατὰ τρόπο ἀποκλειστικῶς γραμματικό. Αὐτὰ ἔχουν *terminus ante* τὸν χρόνον τοῦ θανάτου τοῦ παλαιοῦ διδασκάλου, τὸ 1784· ἡ ὥρα φαίνεται χρήσιμη γιὰ τὴν μελέτη μας: γύρω σ' αὐτὰ τὰ χρόνια πυκνώνουν τὰ τεκμήρια ποὺ βεβαιώνουν τὴν ἱστορικὴ ἀνησυχία. Ὁ ἱστορισμὸς, ἐνορχηστρωμένος, ἄλλωστε, μέσα σὲ ἓναν κόσμον ἄλλων ἀναλόγων φαινομένων, ὄχι μόνο παρουσιάζει τὴν ἀναγκαίαν συγκέντρωση βολῆς ὥστε νὰ μᾶς βεβαιώνεται ὅτι κάτι συμβαίνει, ποὺ ἔχουμε νὰ τὸ προσέξουμε, ἀλλὰ συνάμα, χάρις στὴν συνάντησή του μὲ τὰ ἄλλα στοιχεῖα τῶν ὁποίων ὑπαινίχθηκα τὴν συμπαρουσία, μᾶς βοηθεῖ νὰ ἐννοήσουμε τί εἶναι αὐτὸ τὸ κάτι ποὺ συμβαίνει.

Πρόκειται, πάντως, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἄλλες διαστάσεις τὶς ὁποῖες μπορούμε νὰ ἀποδώσουμε στὴν διεργασία, γιὰ ἓνα ξεχώρισμα μέσα στὴν παραδοσιακὴ σχολικὴ πράξη: χωρὶς, γιὰ τὴν ὥρα, νὰ ἐκδηλώνεται ἐντονὴ ἀντενέργεια στὴν βασικὰ ὀρησκευομένη σχολικὴ διδασκαλία, αὐτονομεῖται θεωρητικὰ ἢ κοσμικὴ παιδεία. Δίπλα, παράλληλα μὲ τὴν ἀποκάλυψη, ἢ ἱστορικὴ ἐρμηνεία, ἀφοῦ αὐτὴ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ· ἀλλά, ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ὁμόκεντρα, ἔχουμε πολλές ἄλλες αἰσθητὲς διαθέσεις εἴτε μεταβολές. Σημειῶνω τὴν κυριότερη, τὴν τροπὴ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα: καὶ γραμματικά, ἀλλὰ μὲ τὸν σκοπὸ, πλέον, ἢ γραμματικὴ γνώση νὰ ἀποτελεῖ ἐνδιάμεσο πρὸς τὴν γνώση τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ὁ Κοραῆς, ἀποδοκιμάζοντας, δικαίως καὶ ἐπιμόνως, τὴν διόγκωση τῶν γραμματικῶν ἀπασχολήσεων τὴν ὁποία διεπίστωνε στὸν καιρὸ του, δὲν εἶχε ἰδεῖ ὅτι μὲ αὐτὸν τὸν σχολαστικὸ τρόπο ἢ νέα ἑλληνικὴ διανόηση ἐξέφραζε τὴν ἔφεσή της γιὰ μία στροφὴ πρὸς τὸν ἀρχαῖο κόσμον, κοιταγμένον ὄχι πιά μόνο γλωσσικά, ἀλλὰ συνθετικά, σφαιρικά. Ἀντίπαλος γλωσσικά, τοῦ χίου διδασκάλου, ὁ Ἄθανάσιος Σταγειρίτης, ἐκεῖνος, ἀκρι-

βῶς, πὸ ἀπεθησαύρισε τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη, σημειώνει ὅτι «ἢ τοιαύτη παράδοσις, ὠφελεῖ τόσον τοὺς μαθητάς, ὅσον ὠφελεῖ εἰς τὸν κρεοπώλην ἂν σφάξῃ τὸ ζῶον, καὶ λάβῃ μόνον τὰ ὀστέα, τὸ δὲ κρέας καὶ τὰ λοιπά, ρίψη εἰς τοὺς σκύλους».

Αὐτὰ ὅλα συνοδεύονται ἀκόμη μὲ σειρά ἀρχομένων προσπαθειῶν γιὰ ἐκδόσεις ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων, γιὰ σύνταξη καθαρῶς ἱστοριογραφικῶν ἔργων· κι ἀκόμη, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, γιὰ νὰ μένουμε πιὸ κοντὰ στὴν ἐρμηνεία τῶν φαινομένων πὸ μᾶς ἀπασχολοῦν, πρέπει νὰ σημειωθεῖ πρῶτα ἡ ροπή πρὸς τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ἄλλη, δηλαδή, ἐκδήλωση ἐπιθυμίας γιὰ τὴν ἀπόσπαση ἀπὸ τὴν ἀποκαλυπτικὴ διδασκαλία, καὶ ὕστερα ἡ ροπή πρὸς τὶς μεταφράσεις ἔργων γραμμένων ἀπὸ δυτικὸς συγγραφεῖς, τὰ ὅποια, δηλαδή, εἰσάγουν ἑτεροδιδασκαλίες μέσα στὸν πνευματικὸ χῶρο τῆς ὀρθοδοξίας. Σ' αὐτά, γιὰ νὰ τελειώνουμε, μποροῦμε ἀκόμη νὰ προσθέσουμε τὴν διάθεση γιὰ τὴν ἀνιδιοτέλεια τῶν ἀναγνωσμάτων, δηλαδή τὴν συγγραφὴ ἢ τὴν μετάφραση λογοτεχνικῶν ἔργων γιὰ *διάχυση* ἢ γιὰ *ἐγλεντζέ*, καὶ ὄχι πιά μόνον γιὰ τὴν σωτηρία τῆς ψυχῆς ἢ γιὰ καθαρὰ πρακτικὸς σκοπούς.

Μεταβολή, σὲ ἄλλο ἐπίπεδο, ἔχουμε, βαθμιαία, καὶ ὡς πρὸς τὸ διδακτικὸ προσωπικὸ, πὸ ὀλοένα καὶ περισσότερο ξεχωρίζει ἀφενὸς ἀπὸ τὸν κλῆρο, ἐνῶ συνάμα διακλαδώνεται πρὸς εἰδικεύσεις. Τέλος, ἔχουμε πιὸ αἰσθητό, καὶ κάποτε συνειδητό, τὸν τύπο τοῦ λογίου πὸ δὲν εἶναι οὔτε κληρικός, ἀλλὰ οὔτε καὶ διδάσκαλος: «ἀφυῆς μὲν ἐν τῇ σχολαρχίᾳ, πεφυκῶς δὲ ὀπωσδήποτε ἐν τῇ συγγραφῇ» (1781). Καλὸ παράδειγμα τοῦ δρόμου τὸν ὁποῖο παίρνει ἡ παιδεία σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια, μποροῦμε νὰ ἀναζητήσουμε ὄχι σ' ἐκείνους πὸ σήμερα θὰ εἶχαμε τὴν τάση νὰ ὀνομάσουμε προοδευτικὸς, ἀλλὰ ἀκριβῶς σὲ μορφὲς πὸ ἐσυνηθίσαμε νὰ κατατάσσουμε στὶς ἄκρως συντηρητικὲς. Αὐτὸ μᾶς προσφέρει κατεξοχὴν ὁ Νεόφυτος Δούκας, πὸ ἐθεωρήθηκε ὁ κορυφαῖος ἀντίπαλος τοῦ Κοραῆ. Μάλιστα: κληρικός, εἶναι· ἀνειδίκευτος, εἶναι· διδάσκαλος, εἶναι. Σὲ ὅλη τὴν μακρὰ ζωὴ του, ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐκδοσὴ ἀρχαίων συγγραφέων· συνάμα, γράφει γραμματικὲς — γιὰ τὴν ἀρχαία μιλοῦμε — ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἱστορία καὶ μὲ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες. Καὶ ὅλα αὐτά, στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ· μὰ δὲν εἶναι, βέβαια, ἡ γλώσσα του πὸ θὰ τὸν καταστήσει ἀδιάβλητο στὸ μάτι τῆς Ἐκκλησίας: σὲ κάποια στιγμή, κινδυνεύει νὰ ἀποδοκιμασθεῖ ἐντόνως ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο. Αὐτὴ ἡ ἐλληνοχριστιανικὴ διδασκαλία, στὴν ὁποία θὰ ἐπανέλθουμε, αὐτὸ τὸ σύνθημα, πὸ ζητεῖ γιὰ τὸν ἐλληνισμό «τὴν μὲν διάνοιαν νὰ ἀναπτύξῃ κατὰ τὰ διδάγματα τῶν ἡμετέρων προγόνων, τὴν δὲ καρδίαν κατὰ τὰς ἐντολὰς τοῦ Εὐαγγελίου», εἶναι πολὺ μεταγενέστερο φαινόμενο: βαρύτατος παραχρονισμὸς εἶναι νὰ τὸ τοποθετοῦμε στὰ χρόνια πὸ μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ, δηλαδή, πάντως, πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση. Τοῦ 1819 εἶναι τὸ πατριαρχικὸ ἐπίσημο γράμμα, ὅπου ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης ἀποδοκιμάζει τὴν βάπτισμα μὲ ὀνόματα πὸ δὲν ἀνήκουν στὸ χριστιανικὸ ἀγιολόγο, παραβλέποντας ἢ παραγνωρίζοντας ὅτι σ' αὐτὴν τὴν πρόσφατη, τότε, συνήθεια, ἐγινόταν, μέ-

σα ἀπὸ τὴν ἱστορία ἐκδηλὸς ὁ παλμὸς τοῦ Γένους γιὰ τὴν ἀνάστασι τῆς ἀρχαίας δόξας. Ἡ δουλειὰ τοῦ ἱστοριογράφου δὲν εἶναι νὰ ἐπιδοκιμάζει ἢ νὰ καταδικάζει τὶς ἐνέργειες τὶς ὁποῖες μελετᾷ, ἀλλὰ νὰ πλησιάζει, μὲ τὴν ἀφήγησή του, ὅσο γίνεται, τὰ περασμένα περιστατικὰ καὶ τὶς συνειδήσεις ποὺ ἐπαραστάθηκαν σ' αὐτά. Ὁλόκληρη ἡ ἱστοριογνωσία μας ὡς πρὸς τοὺς τελευταίους αἰῶνες, ἔχει ὑποστῆ διάθλαση ἐξαιτίας τῶν γλωσσικῶν ἀγώνων τῆς πρόσφατης ἐποχῆς: ροπή πρὸς τὸν ἀρχαῖο κόσμον, ἡ ὁποία ἐξισώνεται μὲ τὴν συντήρησι, καὶ τὰ λοιπὰ. Μὰ στὸν ἀρχόμενον 19^ο αἰῶνα, ἡ στροφή πρὸς τὴν ἀρχαιότητα ἐξέφραζε διάθεσι φιλελεύθερη ἢ καὶ ἀνατρεπτικὴ τοῦ κατεστημένου.

Αὐτὰ ὡς πρὸς τὸν ἱστορισμό, μεταγενέστερο καὶ παλαιότερο· ὅσο κι ἂν ἔρχονται σὲ ἀντίθεσι μὲ ἐκεῖνα ποὺ μᾶς ἐδίδαξαν οἱ πατέρες μας καὶ οἱ διδάσκαλοι μας, καὶ συνεπῶς προκαλοῦν ἕναν κάποιον κόπον, ἀπλῶς γιὰ τὴν ἀπαιτούμενη πνευματικὴ ἀναπροσαρμογή, δὲν παρουσιάζουν μεγάλες δυσκολίες, οὔτε εἶναι ἰδιαιτέρως περίπλοκα. Ἀντιθέτως, τὸ ἄλλο σκέλος τοῦ ὅρου τὸν ὁποῖο ἐξετάζουμε, τὰ σχετικὰ μὲ τὴν φιλοσοφία, θὰ ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ μᾶς δυσκολεύσουν ἐξαιτίας τοῦ κατεξοχὴν πολυσήμαντου ὅρου, «φιλοσοφία». Γιὰ νὰ ξεπεράσουμε τὴν δυσκολία αὐτὴν πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψιν μας τὴν πιὸ μαλακὴ σημασία τῆς λέξης, μακρὰ ἀπὸ κάθε ἐξειδικευμένη τυποποίηση: φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, στοχασμοί, παρατηρήσεις, ἐπάνω στὸ γίνεσθαι τοῦ ἀνθρωπίνου συλλογικοῦ σώματος. Στὴν ἀπλουστεύουσα αὐτὴν ἔννοια, δηλαδὴ, ἡ ὁποία μᾶς ἄρκει ἔδῳ, ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, εἴτε, ἱστοριονομία, φαίνεται ὅτι ἐπιδιώκει νὰ ἐξαγάγει μέσα ἀπὸ τὴν διαχρονία, ὀρισμένες σταθερὲς τῆς ἀνθρώπινης βιοτῆς. Ἡ σημασία αὐτὴ ἐπιτρέπει νὰ δεχθοῦμε μὲ ἰδιάζουσα προθυμία τὸν νεολογισμό, «ἱστοριονομία», τὸν ὁποῖο ἔπλασε «ἐπὶ τὸ ἑλληνικότερον» ὁ Σπ. Ζαμπέλιος². Γενικὰ δὲν ἐχρησιμοποιήθηκε πολὺ, καθὼς ἐπαρουσιάσθηκε ἀργὰ στὴν γλώσσα μας, περίπου στὴν ὥρα ὅπου τὸ σημανόμενον του ἄρχιζε νὰ ἀποδυναμώνεται μέσα στὴν ἱεραρχία τῶν ἑλληνικῶν ἰδεολογικῶν προβλημάτων, ἐγίνε ἀντικείμενο, ἄνοστης, εἰρωνείας, ἀπὸ μέρος τοῦ Ἰακώβου Πολυλά, καὶ συνεπῶς ἡ χρῆσι του ἐπροκαλοῦσε ἀξημένες ἐπιφυλάξεις, ἀλλὰ δὲν ἔσβησε ποτὲ στὴν ἀφάνεια τῶν ἀποτυχημένων νεολογισμῶν. Ἡ καθιέρωσή του νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ δώσει ὠφέλεια στὴν γλώσσα μας χωρὶς κίνδυνον ζημίας³.

Ἄν, λοιπόν, μὲ τέτοιο τρόπο ἀντιμετωπίσουμε τὴν πλευρὰ τῆς φιλοσοφίας, στὴν μελέτη μας αὐτὴ, ἴσως τὰ ὅσα εἶπαμε ὡς τώρα νὰ ἀποτελοῦν χρῆσιμη εἰσαγωγή καὶ πρὸς τὰ ἐκεῖ. Εἴταν ἡ ὥρα κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἑλληνισμὸς ἐστοχαζόταν ἀναφορικὰ μὲ τὸν ἑαυτό του, διαλογιζόταν ὡς πρὸς τοὺς προγόνους του, ἀναζητοῦσε τὴν ταυτότητά του, καὶ τὴν ἀναγνώριζε στὴν μορφὴ τους. Ὁδηγημένος, δηλαδὴ, ἀπὸ τὶς ἄμεσες δικές του ἀνάγκες, νὰ ξεχωρίσει ἀπὸ τὸν ἀσιάτη κατακτητὴ, νὰ ἀποκτήσει δική του ὑπόστασι, ὄντοτητα, πορεύεται ἄθελά του, ἀσύνειδά του, πρὸς μία φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Τί θὰ ἀπαντήσῃ στὸν δρόμο του; Ἐδῳ, ὅμως, ὅσο κι ἂν ἐτοιμά-

σαμε τὸ θέμα, πρὶν νὰ δώσουμε τὴν ἀπάντησι στὸ ἐρώτημα τοῦτο θὰ πρέπει νὰ ξεκαθαρίσουμε τὸ δυσφόρητο στὴν Ἑλλάδα σήμερα ζήτημα τῶν ἐπιδράσεων. Ἡ ἀναζήτησι τῶν ἐπιδράσεων στὰ θέματα τῆς παιδείας, δὲν εἶναι καθόλου, ὅπως ἐνομίσθηκε, ἢ ὅπως νομίζεται, ματαιόσχολη ἢ ἐπίπονη ἀναζήτησι γνωστῶν πραγμάτων· δὲν εἶναι τὸ σοφὸ κουσκουσουριὸ ποὺ ἔρχεται νὰ σᾶς βεβαιώσῃ ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἐδιάβασε Βεράρεν ἢ ὁ Βαλαωρίτης ἐδιάβασε Hugo: ἡ ἐπίδρασι τὴν ὁποία δέχεται ἓνας δημιουργὸς ἢ ἓνα συλλογικὸ σῶμα ἐκφράζει τὴν ἀνταπόκρισι δύο κόσμων: μία ζήτησι ἢ ὁποία ἐπιλέγει ἀνάμεσα στὶς προσφορές, ἐκείνην ποὺ τῆς ταιριάζει. Ἐθύμισα ἄλλοτε, γιὰ νὰ ἐκφράσω αὐτὴν τὴν ἔννοια, τὴν *διψῶσα ἔλαφο* τῆς χριστιανικῆς ρητοροδιδασκαλίας· πρὸ πρόσφατα ἐμίλησα γιὰ τὸν ὄνο τοῦ Βουριδανοῦ: μία ἐπιθυμία, μία ἀνάγκη, νὰ ὀδηγήσῃ τὸν δέκτη, ὅποιος κι ἂν εἶναι, πρὸς τὴν μία ἢ τὴν ἄλλη ἐπίδρασι.

Κι ἐρχόμαστε τώρα στὸ ἐρώτημα τῶν ἰδεολογικῶν ἐνισχύσεων τίς ὁποῖες θὰ ἀπαντήσῃ ὁ ἑλληνισμὸς, ὅταν ἐπιδιώκει, μέσα ἀπὸ τὰ περασμένα του, νὰ ξεκαθαρίσῃ τὴν προσωπικότητά του, τὰ χαρακτηριστικὰ του. «Ἡ ὥρα τοῦ Βίκο γιὰ τὴν Ἑλλάδα», νομίζω πὼς ἔδειξα ἄλλοτε, ὑπέδειξα, ὅτι τοποθετεῖται γύρω στὸν μεσοῦντα δέκατο ἔνατο αἰῶνα· μία γενεὰ ἐνωρίτερα, περίπου, φαίνεται νὰ εἶχε σημάνῃ ἡ ὥρα τοῦ Herder: γύρω στὸν ἀρχόμενον αἰῶνα. Ὡς ἐχθρὸς ἀκόμη, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἔμπαινε ἓνας ξένος λόγιος μέσα σὲ μία παιδεία, εἶταν ἓνα ζήτημα ποὺ δὲν ἐπιδεχόταν μονολιθικὲς ἐξηγήσεις. Φυσικὰ, ἔπρεπε νὰ μὴν ἀποκλείουμε ὅ,τι ὀνομάζουμε τυχαίτητα· ἀλλὰ φρόνιμο εἶναι νὰ μὴν ὑπερβάλουμε αὐτὸν τὸν παράγοντα: ἡ ἀγορὰ ἑνὸς βιβλίου ἰδωμένου σὲ μία προθήκη, ἓνα ὄνομα ποὺ πέφτει σὲ μία φιλικὴ κουβέντα, ἓνας οἰκοδιδάσκαλος ποὺ φέρνει μαζί του, γιὰ τὴν διεξαγωγὴ τοῦ μαθήματος, ἓνα βιβλίο, καὶ τὰ λοιπὰ. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συνεχίσει ἀκόμη πολὺ τὸ παιχνίδι αὐτὸ μὲ τίς συγκυρίες, εὐκολίες προσβάσεων σὲ μία ἰδιωτικὴ βιβλιοθήκη, ἢ ὅ,τι ἄλλο· ἀλλὰ γλήγορα γίνεται φανερὸ ὅτι οἱ πιθανότητες βαραίνουν κανονικὰ ἀπὸ τὴν ἴδια μεριά: πρὸ συχνὰ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ ἓνα βιβλίο ποὺ ἔχει ἐπιτυχία, πρὸ συχνὰ αὐτὸ θὰ βγεῖ στὴν προθήκη. Τελικὰ, δηλαδή, διαπιστώνουμε ὅτι ὁ θαυμασμὸς μας ἢ ἡ ἀπορία μας γιὰ τὰ βιβλία ποὺ μεταφράζονται ἢ ποὺ μνημονεύονται σὲ μία ἢ ἄλλη στιγμὴ τῆς ἱστορίας τῆς παιδείας μας, ὀφείλεται ἰδίως σὲ δικές μας ἄγνοιες. Ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς μεταφράζει Retif de la Bretonne: ἄλλοτε ἢ ἐκλογὴ του μπορούσε νὰ μᾶς ξενίσει· τώρα ξέρουμε ὅτι ὁ Γάλλος πολυγράφος εἶχε στὰ χρόνια ἐκεῖνα εὐρεία καὶ ἰσχυρὴ ἀπήχησι στὸν τόπο του. Τὰ παραδείγματα τοῦ τύπου αὐτοῦ εὐκολο εἶναι νὰ πολλαπλασιασθοῦν καὶ νὰ ὀδηγήσουν σὲ ἀντίστοιχες μεθοδεύσεις.

Σήμερα, μὲ τὴν μαζικὴ πληροφόρησι καὶ μὲ τὴν ἔντονη παρουσία τῶν κρατικῶν ἢ ἡμεπισημῶν ὀργάνων ποὺ ἔχουν ἔργο νὰ προβάλουν τὴν κάθε εἶδους ἐνημέρωσι, τὰ πράγματα ἄλλαξαν — παρεκτὸς σὲ ἓνα σημεῖο — τόσο πολὺ, ὥστε ἐλάχιστα μπορεῖ νὰ μᾶς προσφέρει στὸν τομέα αὐτὸν ἢ πα-

λαιά μας πείρα· ωστόσο, εύτυχώς, γράφουμε ιστορία, και ή υπόθεση αυτή δέν ενδιαφέρει τήν έρευνά μας. Τό σημεῖο πού ἔμεινε ἀμετάβλητο, και πού ἔχει ἰδιάζουσα σημασία για τήν ἀνίχνευση ἐπιδράσεων ἢ ξένων παρουσιῶν σέ μία παιδεία, εἶναι τοῦτο: ὅτι, κανονικά, στόν πολιτισμικό τομέα, τὰ προϊόντα τὰ ὁποῖα ἐξάγει ἢ κάθε χώρα, εἶναι πρὸς ὅποια κατεύθυνση, τὰ ἴδια· συνεπῶς, ἕνας ἀπὸ τοὺς τρόπους τοὺς ὁποῖους διαθέτουμε στίς σχετικές ἀναζητήσεις μας, εἶναι νὰ μαθαίνουμε μὲ ὅση βεβαιότητα γίνεται και σὲ ὅσην ἔκταση χρειάζεται, ποιά εἶναι τὰ προϊόντα πού ἐξάγονται σὲ μία συγκεκριμένη στιγμή ἀπὸ τὸν τόπο ἐξαγωγῆς — ἢ τοὺς τόπους ἐξαγωγῆς — πού ἐλέγχουμε, και κατόπιν νὰ τὰ ἀναζητήσουμε στόν δέκτη τὸν ὁποῖο μελετοῦμε. Οἱ ἐνδιάμεσοι αὐτοὶ σταθμοὶ διὰ μέσου τῶν ὁποίων ἀνιχνεύουμε ρεύματα και ἐπιδράσεις εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ βασικά ὄργανα μελέτης στήν συγκριτική φιλολογία. Για ἡμᾶς, οἱ πλησιέστεροι ἐνδιάμεσοι, πάντως στόν ΙΗ' αἰῶνα, προκειμένου για τὰ θέματα παιδείας, εἶναι ἢ Ἰταλία και ἢ Γαλλία· σ' αὐτὲς τίς χώρες πρέπει πρώτιστα νὰ ἀπευθύνουμε τὰ ἐρωτήματά μας, προκειμένου για ἔρευνες τοῦ τύπου πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ. Ἄλλὰ θὰ ἔχουμε, ἀκόμη, ὑπόψη μας πὼς ὅταν ξεκινάει ὁ ἑλληνισμὸς νὰ ἀποκτήσει τήν θέση του μέσα στήν χορεία τῶν νεωτέρων εὐρωπαϊκῶν λαῶν, δηλαδή στόν ΙΗ' αἰῶνα, ἢ μὲν Εὐρώπη σὲ σύνολό της τρέφεται σὲ μέγιστες ἀναλογίες ἀπὸ τήν πνευματική και γενική πολιτιστική προσφοράν τῆς Γαλλίας, ἢ δὲ Ἰταλία παρουσιάζει ἐκεῖνα τὰ χρόνια ἀνάλογη ὑποτέλεια πρὸς τήν γαλλική παιδεία· ἀπόπειρες για νὰ ἐπιδείξει πνευματική αὐτοτέλεια, παρουσιάζονται τότε, και ἴσως τὸ πιὸ χτυπητὸ παράδειγμα αὐτῆς τῆς προσπάθειας εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἔργο και ἢ μορφή τοῦ Βίκο, ὅπως προβάλλονται στόν φθίνοντα ΙΗ' αἰῶνα ἀπὸ τήν πλευρά τῆς Ἰταλίας. Ὡστόσο αὐτὰ δέν ἀρκοῦσαν για νὰ σκεπάσουν τήν φωνή τῆς Γαλλίας.

Ἄρκεσε κάτι ἄλλο, ἢ Βιέννη, «τὸ ἐργαστήριον τῆς νέας τῶν Γραικῶν φιλολογίας», ὅπως ὀνομάζει στὰ 1805 ὁ Κοραῆς, τήν πρωτεύουσα τῆς Αὐστριακῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐκεῖ, σὲ ἕνα κέντρον πού ἐσυνδύαζε τήν εὐμάρεια τῆς ὁποίας ἐπροκαλοῦσαν μεγάλες ἐμπορικές συναλλαγές μὲ τήν μέριμνα για τήν παιδεία, ἔχει δημιουργηθεῖ μία γερὴ ἑλληνική παροικία. Σ' αὐτὸν τὸν χῶρο, ὅπου, ὅπωςδήποτε, ἐσπάρθηκε ὁ Ἰωσηφισμὸς μὲ τὸν κάποιον φιλελευθερισμό του, και τήν ροπὴ πρὸς τήν ἰσοτέλεια, σ' αὐτὴν τήν πολυεθνική κοινωνία, ἰδεολογικά μοιρασμένη ἀνάμεσα στήν παράδοση τῆς γαλλικῆς παιδείας και στόν φόβο τῶν γαλλικῶν κηρυγμάτων, ἀνδρώνεται και εὐημερεῖ ἕνας νέος, στοχαστικός, ἑλληνισμὸς. Σταυροδρόμι τῶν Ἑλλήνων πού ἔρχονται ἀπὸ τὸν Βορρᾶ ἢ ἀπὸ τήν Ἀνατολή, πηγαίνοντας πρὸς τήν Δύση, παρουσιάζει ἀκμαῖες και τίς ἐμπορικές δραστηριότητες. Δάσκαλοι, λόγιοι, κληρικοί, σπουδαστές, ἀναδεύονται, φιλιώνουν, μαλώνουν, σχηματίζουν ὀμάδες, παρέες, ἀντιτιθέμενες κλίκες, ἐργάζονται για τήν προσωπική τους ὠφέλεια και για τὸ γενικὸ καλὸ.

Ὁ Νεόφυτος Δούκας θυμᾶται στὰ γερατεία του, τίς εὐθυμες συναναστρο-

φές με τούς λογίους φίλους του τῆς Βιέννης, στὸν ἀρχόμενο αἰώνα. Στούς ἴδιους καιροὺς ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης συνδέεται με τὸν Θεόδωρο Μανούση· μία φιλία ποὺ θὰ διαρκέσει ὅσο καὶ ἡ ζωὴ τοῦ τελευταίου αὐτοῦ, ὡς τὰ 1858· ὁ Θεόκλητος, ποὺ ἐπέζησε δύο χρόνια, μνημονεύει με συγκίνηση τὸν φίλο του, συντάσσοντας τὴν διαθήκη του. Ὡστόσο, οἱ σχέσεις δὲν περιορίζονται ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς παροικίας: ἀπὸ ἐπαγγελματικούς λόγους, ἢ ἀπὸ κοινότητα ἐνδιαφερόντων, προκαλοῦνται καὶ ἐπαφές με ἀλλοδαπούς, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους, φυσικά, τὸ θέμα μας ἀπαιτεῖ νὰ προσέξουμε ἰδιαίτερα ὅ,τι ἀναφέρεται στὴν λογιόσῴνη. Ἀσφαλῶς δὲν εἶναι οὔτε ὀλίγα οὔτε ἀδιάφορα τὰ ὀνόματα ποὺ θὰ μπορούσαν στὴν περίπτωση αὐτὴν νὰ σημειωθοῦν, καὶ παλαιότερα καὶ μεταγενέστερα, καθὼς φανερόνται σὲ ἀλληλογραφίες τῆς ἐποχῆς καὶ σὲ ἄλλες ὁμόχρονες μαρτυρίες. Ὡστόσο χωριστὴ θέση φαίνεται νὰ κατέχει μέσα σ' αὐτὴν τὴν συγκυρία ὁ Σλοβένος Koritar, στὸ πρόσωπο τοῦ ὁποίου βρίσκουμε νὰ σμίγουν ἐνδιαφέροντα γιὰ τὸν νέο ἑλληνισμό με τὴν χερντερικὴ ἀπασχόληση γιὰ τὴν ἀνώνυμη ποιητικὴ δημιουργία τῶν λαῶν. Σὲ παλαιότερα χρόνια ὑποδείχθηκε ἡ ἰδιάζουσα αὐτὴ σχέση του με τὰ πράγματα τῆς ἑλληνικῆς παιδείας· στοὺς καιροὺς μας ἐτεκμηριώθηκε ἀρκετά, ἀλλὰ εἶναι φανερό ὅτι μένουν ἀκόμη σ' αὐτὸν τὸν χῶρο πολλὰ καὶ εὐρύτατα πεδία ἐλέγχου⁴. Γεγονὸς εἶναι πὼς ὅταν δημοσιεύει στὰ 1816 ὁ Στέφανος Καραθεοδωρῆς, τὰ Εἰδύλλιά του, φανερά ὀδηγημένα ἀπὸ τὴν σκέψη τῆς λαϊκῆς δημιουργίας, ἔχει προηγηθεῖ ἄξια λόγου διεργασία σχετικὰ με τὰ θέματα αὐτὰ στὴν ἑλληνικὴ πνευματικὴ κοινωνία τῆς Βιέννης. Ὁ Θεόδωρος Μανούσης φαίνεται νὰ ἐπρόσεξε ἰδιαίτερος αὐτὴν τὴν κίνηση γύρω στὸ δημοτικὸ τραγούδι, σπονδυλικὴ στήλη τῶν νέων ζητήσεων, καὶ μέσα ἀπὸ τὸν Λόγιο Ἑρμῆ, τὸ περιοδικό, ἐξεχώρισε τὸ εἰδικὸ ζήτημα τῆς λαϊκῆς ποιητικῆς δημιουργίας, καὶ ἐτόνισε τὴν σημασία τῶν θεωριῶν τοῦ Herder, τόσο σὲ ἄλλα σημεῖα ὅσο καὶ στὰ σχετικὰ με τὴν φιλοσοφία τῆς ἱστορίας.

Λίτια πολλαπλά, μέσα στὰ ὁποῖα προέχει ἡ δίψα, ἡ ἀνάγκη γιὰ κάτι τί, ἢ ὁποῖα ἀναζητεῖ τὴν ἱκανοποίησή της καὶ τὴν βρίσκει· δίπλα της, οἱ φορεῖς τῆς δίψας αὐτῆς, καὶ δίπλα τους οἱ φορεῖς τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα θὰ τὴν κατασιγάσουν. Ὁ χερντερισμὸς ἔχει πιά εἰσαχθεῖ στὴν ἑλληνικὴ παιδεία· κι ἔγινε τοῦτο τὴν ὥρα ὁποῦ συναντήθηκε ἡ ἀνάγκη με τὴν προσφορὰ τῶν ἀπαιτουμένων γιὰ τὴν ἱκανοποίησή της μέσων. Ἡ ζωὴ τοῦ Herder θὰ συνεχισθεῖ μέσα στὰ γράμματα τοῦ ξαναγεννημένου ἑλληνισμοῦ, με κύριο φερέφωνο, ἀλλὰ ὄχι ἀποκλειστικό, τὸν Θεόδωρο Μανούση· ὡστόσο, θὰ εἶχε κανεὶς νὰ σημειώσῃ, ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦτο, τρία τινά: πρῶτα πρῶτα ὅτι παρουσιάζεται τὸ μακρὸ κενό, τὸ vacuum, ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὸν Ἀγώνα, ὅταν ἐλάχιστες, καὶ ἀνιεράρχητες εἶναι ὅσες ἐκδηλώσεις δὲν ἔχουν ἄμεση σχέση με τὴν Ἐπανάσταση· δεύτερον ὅτι ὅταν τὸν ξαναβρίσκουμε στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία τῶν μεταγενεστέρων χρόνων, οἱ Ἑλληνες λόγιοι τὸν τοποθετοῦν σὲ ἕναν εὐρύτερο πνευματικὸ χῶρο, ὄχι ἄμεσα σχετισμένον

μέ τους έλληνικούς έθνικούς προβληματισμούς. Καί τρίτον, ότι άλλη μιá φορά έχρειάσθηκε νά άκουσθεϊ ή φωνή του στο χωρο τής ελληνικής παιδείας· αλλά τότε πιά, σέ μία λογισύνη ακαδημαϊκή, κατά τά δυτικά, πλέον, πρότυπα, προκειμένου για φιλοσοφία τής Ιστορίας, άκούεται μαζί και ή φωνή τοῦ Βίκο.

Εϊναι ή στιγμή όπου ή Έλλάδα, άπροσάρμοστη, μέσα σέ σύνορα που δέν μποροῦν νά ίκανοποιήσουν οὔτε τά όνειρά της οὔτε τίς όλικές της ανάγκες, καθώς συνδυάζει εκείνα μέ αὐτές, έγκαταλείπεται και άπό τόν φιλελληνισμό, ό όποιος χάνει πρώτα τήν όρμή του, ή και άναστρέφεται σέ δυσφορία και δυσπιστία. Καί επάνω σ' αὐτά, ή καινούρια Πολιτεία, νιόθει, συνάμα, πικρή τοῦ Φάλλμεράνερ τήν διδασκαλία, ή όποία τήν στερεϊ και άπό τόν τελευταϊο τίτλο που τής μένει, στά μάτια τοῦ δυτικοῦ κόσμου, άπό τήν κληρονομιά τής αρχαίας δόξας. Τότε θα προσφύγει στην φιλοσοφία τής Ιστορίας, άπό τήν όποία, άμεσα πιά, ιστοριοκρατικά, θα όδηγηθεϊ προς τήν ίδια τήν διαμόρφωση τής ιδεολογίας της, προς τήν Ιστορία, όπως καταγράφεται πρώτα άπό τήν μεγαλοφάνταστη ενόραση τοῦ Ζαμπέλιου, και καταγράφεται τελικά άπό τήν μεγαλοφυϊα τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου. Εϊναι, περίπου άπό τά 1840 και πέρα, που μποροῦμε νά τοποθετήσουμε τήν καινούρια αὐτήν τροπή τής νέας ελληνικής παιδείας: εκείνον τόν χρόνο πρωτοδημοσιεύεται άρθρο στο περιοδικό «Έρανιστής», άφιερωμένο στην φιλοσοφία τής Ιστορίας, έργο τοῦ Μάρκου Ρενιέρη· τόν επόμενο χρόνο, ό ίδιος θα παρουσιάσει, μέ τόν τίτλο «Δοκίμιον Φιλοσοφίας τής Ιστορίας», ένα βιβλίο, άφιερωμένο, άλλωστε, στην μνήμη τοῦ Βίκο, χαρακτηριστικά. Στα 1839, ό Γ. Κωζάκης - Τυπάλδος είχε εκδώσει βιβλίο μέ τόν τίτλο «Φιλοσοφικόν Δοκίμιον περι τής Προόδου και τής Πτώσεως τής παλαιῆς Έλλάδος». Τότε και άλλα μικρότερα κείμενα, μελετήματα, λόγιοι, φανερώνουν αυξημένη τήν προσοχή τῶν συντακτῶν τους, προς τήν Ιστορία και προς τó νόημά της, άπό τήν νέα ελληνική σκοπία.

Σέ όλη τήν συνεχιζόμενη δεκαετία, πολλά εϊναι τά αντιρρητικά έργα τά όποία στρέφουν τήν αιχμή τους εναντίον τῶν θεωριῶν τοῦ Φάλλμεράνερ· ή περαστική παρουσία του, άλλωστε, στά ελληνικά χώματα, τó 1842, γίνεται άφορμή βίαιης πολεμικής: αρχίζει νά προεικονίζεται τó σχήμα ενός ύστερου κεφαλαίου τής ελληνικής ιδεολογίας, εκείνου που σχετίζεται μέ τó σλαβικό ζήτημα. Όμως, ως μήν ξεχνοῦμε ότι σ' αὐτά τά χρόνια, τó 1844, Ίανουάριο, εϊναι που θα άκουσθεϊ τó σύνθημα τής Μεγάλης Ίδέας, αὐτό που θα χαράξει τήν γραμμήν τής ελληνικής ιδεολογίας. Βεβαίως, ή έρευνα γύρω στην φυλετική καταγωγή τῶν νέων Έλλήνων, ενισχύει τó κήρυγμα τής Μεγάλης Ίδέας, όπως και ή Μεγάλη Ίδέα ενεπλούτισε τίς ελληνικές άπόψεις στο σλαβικό ζήτημα, αλλά άκόμη ή καταστημένη ελληνική ιδεολογία δέν έχει διαμορφωθεϊ, βρίσκεται στο γίγνεσθαι· κανένας κανενός είδους συγκεκριασμός τῶν άπόψεων δέν έχει άκόμη επιτευχθεϊ: ό σκοπός εϊναι κοινός, ή προαγωγή τοῦ ελληνισμού επάνω στα εδάφη τής όθωμανικής Αυτοκρατο-

ρίας, αλλά τὰ ἐνδιάμεσα διαφέρουν πολύ: γιὰ νὰ πεισθεῖ κανεὶς ὡς πρὸς αὐτό, δὲν ἔχει παρὰ νὰ ἀντιβάλλει τὸν λόγον τοῦ Ἰακώβου Ρίζου Νερουλλοῦ ὡς Προέδρου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, στὶς 25 Μαΐου τοῦ 1841, μὲ τὴν ἀγόρευση τοῦ Κωλέττη στὴν Ἐθνοσυνέλευση, στὶς 14 Ἰανουαρίου τοῦ 1844. Θὰ ἐφαινόταν σὲ μιὰ τέτοια ἀντίθεση, ὅτι ἓνας κόσμος ἰδεολογικὸς ἔχει ἀλλάξει μέσα σὲ δύομιση χρόνια· ὁ Ἀλέξανδρος Σούτσος φέρνει κι αὐτὸς τὴν δική του μαρτυρία (τὸ 1844) γιὰ τὸ 1840: τότε, γράφει, «αἱ περὶ τοῦ μέλλοντος μεγαλείου τῆς Ἑλλάδος ἰδέαι δὲν ἐθέρμαινον ἔτι τὰς κεφαλὰς ἡμῶν». Δὲν ἄλλαξε ἓνας κόσμος: δύο διαφορετικὲς ἰδεολογίαι πηγαίνουν, σὲ κατευθύνσεις ἀντίθετες, πρὸς τὸ ἴδιο τέρμα· σὲ χρόνο ὄχι μεγάλο, θὰ συναντηθοῦν καὶ θὰ συγκερασθοῦν.

Ἀληθινά, τὰ χρόνια ἐπλησίασαν: ὁ ἰσχυρὸς κλονισμὸς τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου δὲν ἐδημιούργησε καταστάσεις, ἀλλὰ συνετέλεσε στὴν ἐκδήλωσή τους. Κιόλας ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος κι ὁ Σπ. Ζαμπέλιος ἔχουν ἀρχίσει τὴν συγγραφικὴ τους δράση· ὁ πρῶτος παραστέκει πολιτικὰ τὸν Ἰωάννη Κωλέττη. Ἡ ἐπόμενη δεκαετία θὰ ἰδεῖ τὴν προπαρασκευὴ τῶν νέων καιρῶν· σπάζοντας σὲ δύο τὸν αἰῶνα, ὁ Πατριαρχικὸς Τόμος ποὺ παραχωρεῖ τὸ αὐτοκέφαλο στὴν Ἐκκλησία τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους ἐδιαβάσθηκε στὶς ἐκκλησίες τοῦ Βασιλείου στὶς 20 Αὐγούστου τοῦ 1850. Τὸ 1852, ἐπικυρώνεται ὁ Τόμος ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Βουλὴ· τὸν ἴδιο χρόνο ἔχουμε, πρώτη φορά μαρτυρημένο σὲ νεοελληνικὸ κείμενο, τοῦ Σ. Ζαμπελίου ἀκριβῶς, τὸν ὄρο «ἑλληνοχριστιανικός». Τὸ 1853 θὰ ἐκδοθεῖ, πρώτη μορφή, μονότομη, ἡ «Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους»· παρεμβάλλεται ὁ Κριμαϊκὸς πόλεμος μὲ τὶς ἐπιπτώσεις του ἐπάνω στὴν ψυχολογία καὶ τὴν ἰδεολογία τοῦ ἑλληνισμοῦ, καὶ ἀκολουθοῦν στὰ 1857 τὸ ἔργο τοῦ Ζαμπελίου «Βυζαντιναὶ Μελέται», καὶ στὰ 1860 τὸ πρῶτο τεῦχος τῆς Ἱστορίας τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου. Ὑπάρχει πιά ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἑλληνικὴ ἱστοριονομία.

Στὴν διαμόρφωση αὐτὴν, τῆς ὁποίας ἔχουμε ἐδῶ τὸ τέλος, τὰ ὀνόματα τοῦ Βίκο, τοῦ Herder, δὲν παύουν νὰ μνημονεύονται. Ὁ ρόλος ὅμως τὸν ὁποῖο καλοῦνται νὰ παίξουν οἱ δύο στοχαστές, ἔχει πολὺ μικρότερη σημασία ἀπὸ ὅσην εἶχε πρὶν: ἡ δίψα κατασιγάσθηκε, ἡ ἰδεολογία διαμορφώθηκε. Τώρα, σὲ μία παιδεία, ἄλλωστε, λίγο ἢ πολὺ τυποποιημένη, ἡ ὁποία ἔχει, ὅπωςδήποτε ἐνταχθεῖ μέσα στὰ πλαίσια τοῦ εὐρωπαϊκοῦ στοχασμοῦ, εὐθυγραμμισμένη, ὅσο γίνεται μαζί του, μὲ κοινὲς νόρμες καὶ περίπου κοινὴ ἱεράρχηση, δὲν χρειάζεται πιά, εἰδικά, ὁ λόγος τῶν δύο ἱστοριονόμων. Ὁ Βίκο, ὁ Herder, ὅπως ἐνωρίτερα ὁ Βολταῖρος, ἀφοῦ προσέφεραν στὴν δέουσα στιγμή ἐκεῖνο τοῦ ὁποίου εἶχε τότε ἀνάγκη ὁ ἑλληνισμὸς, τώρα ξαναπαίρνουν τὴν θέση τους μέσα στὴν χορεία τῶν μεγάλων φιλοσόφων· δύο ὀνόματα δίπλα σὲ ἄλλα: ἔχει περάσει ἡ ὥρα κατὰ τὴν ὁποία θὰ μπορούσαν νὰ ἐμπνεύσουν βίαια πάθη σὲ μία ἀνήσυχη ἑλληνικὴ νεότητα, τοῦ 1815 ἢ τοῦ 1840. Ἡ τελευταία μεγάλη προσφορά τους στὴν ἑλληνικὴ παιδεία, ἡ συμπαραστάσή τους στὴν δημιουργία τῆς ἐπιστήμης τῆς λαογραφίας, γύρω στὰ 1870, θὰ περάσει σχεδὸν ἀπαρατήρητη.

Σημειώσεις

1. Αναφέρω, για να μην επανέλθω στο θέμα, ότι έχω αφιερώσει ένα μελέτημα στον Βίκο, *L'heure de Vico pour la Grèce*, (στην συναγωγή εργασιών μου ή οποία έχει τίτλο *La Grèce au temps des Lumières*, Γενεύη 1969, σσ. 133 - 152) και μία στον Herder, «Ο J. - G. Herder και η παρουσία του στην διαμόρφωση του νεοελληνικού πνεύματος» (στην συναγωγή εργασιών μου ή οποία τιτλοφορείται «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», Αθήνα 1977, σσ. 283 - 299 και 476 - 481). Απέφυγα, όσο μου εΐταν μπορετό, να επαναλάβω εδώ ειδήσεις που υπάρχουν στα δύο αυτά προηγούμενα δημοσιεύματα.

2. Είναι παρανάγνωση να νομίζουμε ότι ο Ζαμπέλιος θεώρησε πως θεμελίωσε ελληνική επιστήμη, γράφοντας για «ιστοριονομία»: διτύπωνε με τρόπο περισσότερο αρμόδιο στα ελληνικά, μονολεκτικά, ό,τι οί ξένοι είχαν ονομάσει φιλοσοφία τής Ιστορίας: τίποτε περισσότερο δέν εΐπε.

3. Ο όρος ιστοριονομία, ό οποίος εξένισε τόν Πολυλά, έχει μορφωθεί έντελώς μέσα στο πνεύμα τής εποχής: έχουμε τότε «ιατρονομία», ό,τι ονομάζουμε σήμερα «ιατροδικαστική», έχουμε «δικονομία», και άλλα σ' εκείνον τόν μεσούντα αιώνα, τó δεύτερο αυτό συνθετικό έχρησιμοποιήθηκε πολύ.

4. Για τόν Κορίταρ, από τήν πλευρά των ελληνικών ζητημάτων, μπορεί σήμερα ό αναγνώστης να συμβουλευθεί τó βιβλίο του Η. Ένεπεκίδη, «Κοραΐς - Κούμας - Κάλβος - Γαζής - Φώσκολος - Κόπιταρ», (1967).